

Nagy Géza

A SÁNTA KOVÁCS MEG AZ ÖRDÖG 1.

A FOGYATÉKOSSÁG A MÍTOSZOK TÜKRÉBEN

2020-06-05 | A SÁNTA KOVÁCS MEG AZ ÖRDÖG, ESSZÉ

Cikksorozatomban megpróbálom körbejárni, miként befolyásolják a mítoszok a fogyatékos személyekkel kapcsolatos társadalmi előítéleteket. Nemcsak azt mutatom be, hogyan alakulnak ki ezek a mítoszok vagy milyen elemekkel bővülnek, hogyan változnak az idők során, hanem azt is, hogyan és miért képesek még ma is – sokszor észrevétlenül vagy a fogyatékosügyi szervezetek és intézmények számára fel sem ismert formában – befolyásolni a nézeteket, társadalmi előítéleteket és szemléletet.

Vajon miért alkalmasabb a mítoszok felől közelítő, a mitikus világ szabályait figyelembe vevő kérdésfelvetés a fogyatékosügy bizonyos elemeinek megértésére, mint a hagyományos történelemtudományi szempontokat alkalmazó kutatások? Itt elsősorban meglévő modellekre, gyógypedagógiai és szociológiai vagy antropológiai kutatásokra és elméletekre támaszkodom, de bizonyos esetekben pszichológiai, neurológiai, biológia vagy etológiai példákra, illetve kutatási eredményekre utalok annak érdekében, hogy egyes társas vagy egyéni viselkedések gyökerét is megértsük.

I.

Ha a mítosz köznapi, sokszor pejoratív kicsengéssel használt fogalmát említjük, felmerül a kérdés, miért éppen ez alakítaná a fogyatékos személyekről szóló gondolkodást. A mítoszokat sokan az emberi kultúrák primitívebb formájának, az írott történelem és kultúra megjelenése előtti ősi alakzatoknak tekintik, s úgy vélik, hatásuk a kultúra és a civilizáció fejlődésével háttérbe szorult.

időn kívüliség

Tisztázzuk hát, mi a mítosz! Elsődlegesen az Eliade által használt *történelem* és *mítosz* ellentétpár logikáját vesszük alapul. Történelem így az, aminek nincsenek történelmen túli mintái, míg a mítosz mindig valamilyen ősi mintára hivatkozik, és célja az ősi vagy isteni cselekedet megisméltése. Ebben az értelemben beszélhetünk a mítoszoknak a hagyományos időn kívüliségéről, történelem nélküliségéről. El kell fogadnunk, hogy ez az időn kívüli gondolkodás sokkal mélyebben gyökerezik a társadalomban, mint feltételeztük. A primitívnek tartott, történelem nélküli közösségek létezése időben és térben igencsak kiterjedt. A hagyományos népi kultúrák, a paraszti közösségek vagy a még ősibb hagyományok alapján élő nomád és pásztornépek a mai napig megtalálhatóak, a Föld lakosságának jelentős része élt egészen a közelmúltig, vagy él még a mai napig is olyan életforma szerint, amiben a mitikus világszemlélet uralkodó. Hajlamosak vagyunk az írott történelem, illetve a történelmi emlékezet dokumentálható megjelenésére úgy gondolni, mint ami felváltotta a mitikus, rítusokban, szertartásokban és szimbolikus cselekedetekben értelmezett világot. Mintha onnantól, hogy van történelmünk és dokumentáljuk is, megszűnt volna a mitikus (időtlen) létezés. Pedig a történelmi emlékezet általában csak egy szűk, kiváltságos réteg története (királyok, hősök, tudósok, művészek), a népi emlékezetben pedig ez a történelmi emlékezet is néhány generáció alatt visszaalakul és felveszi a mítoszok formáit. (Erre több példát is hoz Eliade *Az örök visszatérés mítoszában*). Sőt, maguk a történelmi emlékezet dokumentumai is, tudatosan vagy akaratlanul, struktúrájukban (a hős felemelkedése vagy bukása, a világ megteremtése, az aranykor elvesztése) ismétlik és utánozzák a mítoszokat.

A mitikus minták az élet valamennyi területén meghatározták cselekedeteinket. Megjelentek az étkezésben, a szexualitásban, a közösségi vagy családi viselkedési mintákban, a háborúkban, a kereskedelemben és a termelésben. A mitikus világban minden cselekedet valamilyen ősi vagy isteni cselekedet másolása. Számos profán napi rítusunk akkor is egy-egy mitikus cselekedet ismétlése, ha ma már nem tekintjük annak, vagy nem emlékszünk a mitikus eredetére. Figyeljük meg, hogyan ismétljük a teremtés aktusát a mindennapjainkban. Eliade azt írja, „Az új, ismeretlen és műveletlen területen való letelepedés egyenértékű a teremtéssel” ^[1], vagyis azzal, ahogy az istenek a káoszból kozmoszt teremtenek. Ilyen az áldozat és a birtokba vételt jelképező rituális tárgy elhelyezése (oltárépítés). Ez nem csupán az ősi és primitív közösségek rítusa. A spanyol és portugál hódítók keresztet állítottak az Újvilágban, jelezve, hogy Jézus Krisztus nevében elfoglalják a területet. Ugyanezt

ismétli profánabb formában minden zászló, amit elhelyeznek egy-egy hegycsúcs meghódításánál, az Északi-sarkon vagy a Holdra szállásnál. Ez jelenik meg állami és társadalmi szinten az alapkőletételekben és nyitóünnepségeken. Szakrális és profán formában ezt tesszük a házszenteléskor vagy amikor új lakásba költözünk és fényképeink, csecsebecséink kihelyezésével szimbolikusan birtokba vesszük a teret. Még olyan időszakos napi cselekedetekben is megtaláljuk, mint egy szállodában az éjjeliszekrényre tett fénykép, ami otthont teremt, és értelmezhető kozmoszt az ismeretlen káoszról.

II.

Csak akkor van értelme mitikus viselkedési mintákról beszélni a fogyatékos emberekkel kapcsolatban, ha bizonyítjuk, hogy a fogyatékoság, illetve az ehhez társítható cselekedetek már a korai társadalmakban is léteztek, az emberi élet részét képezték, megjelennek mitológiában, mítoszokban, és vannak fogyatékosággal összeköthető rítusok, rituális cselekedetek. Ezt két, egymással összefüggő gondolatból lehet levezetni. A fogyatékos emberekkel kapcsolatos tárgyi vagy egyéb leletek és források rendkívül hiányosak, a kevés számú archeológiai lelet egyértelműen bizonyítja, hogy már az első törzsi társadalmak idején is volt példa a fogyatékos személyek segítésére. Egy közel félmillió éves spanyolországi csontlelet tanúsítja, hogy a heidelbergi ember (*Homo heidelbergensis*) csoportjában az adott lelőhelyen olyan gyermek is élt, akinek veleszületett deformitását egy ritka csontosodási betegség okozta. A mezopotámiai őstörténet egyik legjelentősebb lelőhelyén, az észak-iraki Sanidar-barlangban a paleolit csontvázletek között olyan férfi csontvázát is megtalálták, akinek egyik karját amputálták. A vizsgálatok szerint túlélte az amputációt, és csak évekkel később halt meg. A kezdetleges protézisek létezésére a legkorábbi bizonyítékok Peruban a Moche-kultúrából fennmaradt agyagedények, amelyeken emberalakok lábfején kehely formájú protézisek láthatóak. Az ókori egyiptomi leletek között találtak fából faragott bőr illesztéssel felszerelhető lábfejpótlást is. Természetesen az archeológiai leletekből csak bizonyos fogyatékosági csoportok jelenlétére lehet következtetni, hiszen az érzékszervi fogyatékoságok, illetve az értelmi fogyatékoság bizonyos formái a csontvázakból és maradványokból nem kikövetkeztethetők. Mindezek ellenére kijelenthető, hogy a

fogyatékoság már ezekben a korai kultúrákban és társadalmi szerveződésekben is létezett. Margaret Mead amerikai antropológus arra a kérdésre, hogy szerinte mi volt az emberi civilizáció első jele, nem a halászhorogról, az agyagedényekről vagy az őrlőkövekről beszélt. Azt mondta, a civilizáció megjelenésének első jele egy eltört és meggyógyult combcsont. Ha egy állatnak eltörik egy csontja, az állat meghal. Nem tud elszaladni a veszély elől, nem tud a folyóhoz menni, hogy vizet igyon, nem tud vadászni, tehát elpusztul. Egyetlen állat sem él annyit, miután megsérült, hogy a törött csont beforrjon. Egy eltört és meggyógyult combcsont bizonyítja, hogy valaki ottmaradt a sérülttel, ellátta a sebet, biztonságba cipelte és ápolta az illetőt, amíg teljesen felépült. Segíteni valakin, aki nehéz helyzetben van: itt kezdődik a civilizáció. A paleolit korból és az ókori birodalmakból származó, a fogyatékos személyekre vonatkozó archeológiai leletek jelenléte tehát egyértelmű bizonyítéka az ember közösségi szerveződésének és a civilizációnak.

védelmező jótékonyság

Az ókori birodalmakból már írásos nyoma is van a fogyatékos emberek jelenlétének, de a forrásanyagok inkább csak jelzésértékűek, esetlegesek. A mezopotámiai feljegyzésekben

több utalás található a fogyatékosagra, az ószövetségi leírásokban és a zsidó vallás mindennapjait szabályozó törvényekben is találunk kifejezetten fogyatékos személyekhez kapcsolódó rendelkezéseket, hagyományokat. Mezopotámiában a templomgazdaságok munkaerejét részben a fogyatékos személyek adták. A királyi hagyományokban is fontos szerepet játszik a védelmező jótékonyság, aminek nemcsak az árvák és özvegyek, de a betegek és a fogyatékos személyek is részesei. Ez arra utal, hogy a segítség civilizációteremtő hagyománya uralkodói attribútumként épült be a kialakuló magasabb szervezettségű társadalmak mindennapjaiba. Márpedig, ha ezek a cselekedetek megjelennek a mindennapokban, elméletben valamilyen isteni vagy az ősök által ránk hagyott cselekedet megismétléseként értelmezhetőek.

III.

A szabályok mitikus eredetének másik bizonyítéka egy fokkal bonyolultabb, hiszen éppen a történelmi forráshiány és a fogatékosság történeti szemléleten kívüli státusza az, ami indirekt módon igazolhatja a feltevést. A történetírás és a történelemtudomány számára ugyanis a fogatékos személyek szinte láthatatlanok. Tanulságos Kőszeghy Miklós és Parragh Szabolcs tanulmánya. Itt megtalálhatjuk a

már idézett példák forrásait is. A tanulmány megpróbálja feltérképezni az okokat, amelyek miatt a fogyatékossgal kapcsolatos kérdések történelmi emlékezete vagy történelemtudományi kutatása nehézségbe ütközik. Az első azonosítható korlát a történelemtudomány, a történész mesterség szabályaiból adódik: a forráshiány vagy a történelmi szemlélet szempontjából nem kiemelkedő személyiségekkel kapcsolatos ismeretek szűkössége. Ennek ellenére a történelmi személyiségek (uralkodók, próféták, hadvezérek) fogyatékossgára számos példát tudunk, vagyis ahol a történelmi személyek érintettek vagy ahol a fogyatékossgának releváns jelentése van – például az uralkodók bűnösségének vagy alkalmatlanságának hangsúlyozásában –, ott megjelenik a fogyatékossg a történelmi emlékezetben. Azt mondhatjuk, a történelem számára a fogyatékossg mindennapi megjelenése, a fogyatékossgal kapcsolatos társadalmi viselkedés az, ami láthatatlan. De a hétköznapi élet legtöbb területe hasonló, hiszen a köznép életének részletei sokkal kevésbé dokumentáltak és kutathatók, mint egy uralkodó cselekedetei vagy egy háború eseményei. A történelemtudományban és a kutatásban a szociológia, az antropológia vagy a gyógypedagógia hatására csak az utóbbi száz évben jelentek meg azok az igények, amelyek nem az uralkodók és győztesek, hanem az alávettek szempontjából mutatják be a folyamatokat. *„Itt először is nagyon fontos látnunk, hogy a történettudomány számára is csak akkor merül fel a fogyatékossgal élőkre vonatkozó történelmi elemzés igénye, amikor már átment számos ismeretelméleti változáson, melyek olyan részdiszciplínák kialakulásához vezettek, amelyek keretén belül egyáltalán feltehetőek ezek a kérdések. E történelmi tudományok saját módszertant és saját kérdéseket dolgoztak ki, amelyek közös jellemzője, hogy eddig kevés figyelmet kaptak a hagyományos, XIX. századi örökségű és elsősorban a nemzeti kérdések horizontján rögzült historiográfiában. Az olyan kutatási irányok, mint a mikrotörténelem és a különböző „history”-k (history from below, history of the body, women’s history stb.) mind a történettudomány horizontján eddig kívül eső kérdések megfogalmazására vállalkoztak. Ennek a tudományos változásnak az eredménye, hogy olyan társadalmilag releváns kérdések felé fordult a kutatás, amilyen például a fogyatékosok életviszonyaira vonatkozó kérdés is.”* (Kőszeghy-Parragh)

Láthatatlanok

Mindezt kiegészítik azzal, hogy az ilyen jellegű kutatások módszertani apparátusa és az általuk használt nyelvi tér is elégtelen, mert a jelen fogalomhasználata és kérdésfelvetései nem alkalmazhatóak a múltra. Ahogy megfogalmazzák: *„a történelemben egészen a XIX–XX. századig nem állt rendelkezésre olyan nyelvi tér, amelyben a társadalom a fogyatékos emberek helyzetét, a többségi társadalomhoz való viszonyát meghatározta volna.”* A tanulmány záró gondolata, hogy léteztek és léteznek fogyatékos személyek, a nyelvi, fogalmi és módszertani kérdések szempontjából azonban a történelem számára láthatatlanok, vagyis az ő történelmük nem leírható a történelemtudomány eszközeivel. Ez visszavezet az Eliade-féle gondolatmenethez, az egyedi – ebben az értelemben az isteni cselekedetkből adódó mintákat nélkülöző – történelemmel szemben az „archetipikus ismétlések”-ben, az archaikus társadalom mintázataiban, vagyis a mitikus világszemléletben és magyarázatokban kell keresnünk a fogyatékossgal kapcsolatos elképzeléseink alapját.

IV.

Az archaikus társadalmakat szervező, az „eredeti isteni cselekedet megismétlésére” épülő mitikus szemlélet tehát nagyon mélyen gyökerezik a társadalomban, és sokkal pontosabb kérdésfelvetéseket tesz lehetővé, mint a történelmi szemlélet. Ideje megvizsgálunk a mítosz működési modelljét: hogyan válik egy eseményből vagy élethelyzetből mítosz, hogyan és milyen mechanizmusokkal befolyásolja cselekedeteinket és miként hat generációkon keresztül. Azt is érdemes végiggondolnunk, van-e biológiai, neurológia, esetleg pszichológiai magyarázatunk arra, hogy a mítoszok és a belőlük nyert minták miért képesek ilyen erősen befolyásolni az ember egyéni és társas viselkedését, hogy viselkedésünk mintázatában mennyi genetikailag belénk kódolt, ösztönös, esetleg nem tudatosított, de generációkon keresztül örökölt érzelmi minta jelenik meg.

Orvos-Tóth Noémi *Örökölt sors* című könyvében írja: „A sokszor elmondott, fontos üzeneteket közvetítő elbeszélésekből idővel mítoszok lesznek. Réges-rég az írással nem rendelkező kultúrákban az ősök tudása mítoszokon keresztül adódott át a

következő generáció számára.” **[2]** Vagyis a mítoszok kialakulásához nemcsak emberi közösség és több generáció számára fontos tudás szükséges, hanem az is, hogy a mítosz valamilyen meglévő ismeretet ad át egy történeten keresztül. Maga a történet – az emberek közötti viszony, a környezeti kihívásokra adott válasz – tömörített, stilizált. Félrevezető és leegyszerűsítő a mítoszokra csupán primitív valóságmagyarázatként vagy meseként tekinteni. A természeti erők megszemélyesítése és istenként ábrázolása ugyanis egyszerre tartalmaz valamit a jelenség természetéről, keres elfogadható vagy felfogható analógiát egy ismeretlen helyzetre, és megfogalmazza viszonyulásunk legelemibb összetevőjét. A mítosz kialakulása maga is a teremtés megisméltése, ami a káoszból kozmoszt alakít azzal, hogy a gondolkodás számára megragadható formába transzformálja az ismeretlent. Amikor a villámot, a földet vagy az eget istenként jelenítem meg, azzal kimondom és elfogadom, hogy tőlem függetlenül létezik, elismerem, hogy nem értem és nem ismerem, és kifejezem a bonyolult viszonyt is, amiben a félelem és a tisztelet keveredik. Mégis, ugyanezzel a cselekvéssel megteremttem a lehetőségét annak, hogy beszélni és gondolkodni tudjak róla, vagyis birtokba vegyem. Érdekes, ahogy a mítoszok a mítoszalkotás folyamatára is reflektálnak (a világ teremtése a Bibliában, az egyiptomi Path-kultusz vagy Ádám története, aki megnevezi az állatokat és ezzel veszi birtokba a világot), ugyanis a megnevezés és a Szóval történő teremtés cselekedetét írja le.

A modern pszichológiai, neurológiai és biológia kutatások alapján valószínűsíthetjük, hogy a mítoszalkotás folyamatának háttérében az absztrakciós képességünk, agyunk felépítése, a tapasztalatszerzés, a tanulás és a gondolkodás modellje játssza a fő szerepet. Az ember mintát (vagy mintázatot) felismerő és kereső lény, aki a hasonlóság, az analógia alapján képes emlékezni. A transzgenerációs kutatások igazolták, hogy létezik DNS szintű emlékezet, ami akár három egymást követő generációra kihatva képes fizikai és lelki parancsokat megőrizni és továbbítani. Ha az emberi tudásátadás ennél hosszabb távú, akár több generációt is elérni és megszólítani képes formáját keressük, az emberi kommunikációt találjuk. A beszédet és ezen belül azt, hogy történetet alakítunk. Ez pedig újra elvezet a mítoszalkotáshoz.

V.

A mítoszok keletkezésének és változásainak mindig van az adott történelmi korszakbeli, éppen aktuális társadalmi háttere. A mítosz a világ teremtésén vagy az istenek felemelkedésén és bukásán keresztül azt is megmutatja, milyen viszonyokon, milyen erkölcsi normákon alapul az adott társadalmi rend. Az ember által ismert vagy tapasztalt jelenségek megjelenítése nemcsak azt a célt szolgálja, hogy a következő generáció számára mintát adjon, segítsen újra felismerni a jelenséget – a történet újramesélésébe kódolva azt is elmondja, hogyan viselkedjünk, miként cselekedjünk, ha ez bekövetkezik.

rugalmas értelmezés

Természetes folyamat, hogy a mítoszok az újramesélés során változnak, alakulnak, a változatokban fellelhető különbségek pedig információt közölnek az elmesélés idejéről. A

mítoszok természete, hogy az adott társadalom, az adott kor minden egyes újramesélésnél, miközben megerősíti az adott mítoszban lévő erkölcsi tanulságot, saját igényei szerint újraértelmezi a történetet. Az örökérvényűség éppen ebben a rugalmas értelmezésben rejlik.

Mindez azt is jelenti, hogy nem csupán a fogyatékosokra vonatkozó vagy azzal kapcsolatos viselkedésmintákkal kell számolnunk, hanem azzal is, hogy az adott kor társadalmi értékrendjének más változói is befolyásolhatják a fogyatékos személyek megítélését és társadalmi helyzetét. Ha változik a családról vagy a férfiak és a nők helyzetéről szóló elbeszélés, az uralkodói csoport, az alávetettség vagy a társadalmi felemelkedés útjának megítélése, a történetben a fogyatékoság megjelenése nem elsősorban a fogyatékos személyekre vonatkozó ismeret, hanem egy értékítélet alátámasztására használt attribútum.

Ennek példái figyelhetők meg a királyi krónikákban. A legyőzött korábbi uralkodóhoz vagy annak rokonságához gyakran kapcsolódik a fogyatékoság mint attribútum. Ez többnyire szimbolikus: az előző uralkodó alkalmatlanságának bizonyítása vagy az ő utódai által támasztott trónigény megelőzése a cél, ahol a lelki, erkölcsi alkalmatlanság fizikai kifejeződése lesz a fogyatékoság. Az Oidipusz-történet elején a láb elkötése (csonkítás) a későbbi trónigény megelőzését célzó, rituális cselekedet.

Könyves Kálmán testvérét, Álmos herceget és annak fiát, a későbbi II. (Vak) Béla királyt is megvakíttatta, hogy elejét vegye a trónviszálynak. Mivel azonban Kálmán és fia, II. István halála után mégis az Álmos-ág került hatalomra, Könyves Kálmán alakjához számos fogyatékoság kapcsolódik a Képes Krónikában, az Álmos-ág uralkodói igényének jogosságát alátámasztandó. „Külsejére nézve visszataszító volt: borzas, szőrös, kancsal, púpos, sánta, dadogó, ám ravasz és tanulékony” – olvasható a *Képes Krónikában*. Vagyis II. Béla tényleges vakságával szemben Könyves Kálmán fogyatékosága mitikus jellemző. Hasonló mítoszteremtési szándék figyelhető meg az Erzsébet-kori színházban, Shakespeare esetében is III. Richárd kapcsán. Egy 2012-es ásatás eredménye szerint a király csontvázán valóban vannak jelei annak, hogy gerincelváltozás miatt az egyik válla magasabban helyezkedett el, mint a másik. A Tudor-ház felemelkedése és trónigényének alátámasztása, illetve az ehhez kapcsolódó erkölcsi fölény bizonyítása azonban szerepet játszhat Richárd alakjának, gonoszságának és fizikai torzságának összekapcsolásában és felnagyításában. A görög drámák vagy Shakespeare drámáinak erejét és időállóságát éppen az adja, hogy hőseik archetipikusak, inkább mitikus, mint valós történelmi szereplők.

Tokarjev a mitológiák szereplőinek antropomorfizálásáról szólva írja: *„Míg a költői nyelvben a megszemélyesítés pusztán metafora, képi hasonlat, irodalmi fogás, a mitológiai és vallási felfogásban képzelt valóságot jelent, amely a természet vagy az emberi élet jelenségeinek sajátos magyarázatát adja. A megszemélyesítés itt nem egyedi metafora, hanem a szimbólum sajátos, méghozzá tartalmilag leggazdagabb formája. Ezekben a szimbolikus megszemélyesítésekben a jelölt világ, vagyis a valóság, amely a szimbólum mögött rejlik, él és személyisége van. A jelölőt pedig, vagyis ennek a személyiség jellegű elemnek az empirikus, az ember által felfogható megnyilvánulási formáit az emberi cselekvések, érzések és gondolatok analógiájára fogalmazzák meg, vagyis metaforisztikus és stilisztikai megszemélyesítésekkel hozzájuk hasonlítják.”* **[3]** Tokarjev legfeljebb annyiban tévedett, hogy a költői nyelvben is előfordul ez a fajta szimbolikus megszemélyesítés, és folyamatos igény a hősök és mitikus világok felépítése, vagyis az önálló mítoszok megteremtése. Az ókori istenektől a *Csillagok háborújáig*, a népmeséktől és a nomád népek mondáitól Tolkien

varázslatos világáig vagy az amerikai képregények és a belőlük készült tévésorozatok és filmfeldolgozások néha sematikusnak tűnő hőseiig ugyanaz a mintázat figyelhető meg. A generációkon keresztül mesélt vagy a nagyobb tömegek számára meghatározó történetek – függetlenül attól, hogy ismerjük-e az alkotójukat, szerzőjüket – éppen ezzel az eszközzel érik el hatásukat. Hőseik és történeteik túlmutatnak önmagukon, élővé, személyiséggel rendelkezővé teszik a jelölt világ, vagyis a valóság elemeit, és a jelölőt az emberi cselekvések, érzések és gondolatok mintázataival ruházzák fel.

Ha a fogyatékoság mitológiai megjelenését vizsgáljuk, éppen ezt a komplexitást kell megértenünk: a fogyatékoság egyszerre lehet *jelölő* és *jelölt* a történetben. Egyszerre lehet megszemélyesítése egy a fogyatékoságtól független tulajdonságnak, erkölcsi példázatnak vagy társadalmi cselekedetnek, és közben a fogyatékos emberekkel kapcsolatos társadalmi viselkedés mintája. Nem biztos, hogy mindig társadalmi értékítéletet tükröz a mítosz, de minden esetben hatással van arra.

a társadalmi kirekesztés bizonyítéka

A mítoszokban felbukkanó fogyatékoság vizsgálatánál figyelembe kell vennünk, hogy milyen rokonértelmű kifejezéseket használtak, illetve mely csoportokkal együtt vagy

azok részeként jelennek meg a fizikai vagy értelmi képességbeli eltérések, amiket mai szóhasználattal fogyatékoságnak mondunk. Hajlamosak vagyunk visszatekintve értékelni, hogy a fogyatékoság és az örültség vagy a fogyatékoság és a betegség összekapcsolása a társadalmi kirekesztés bizonyítéka. És hogy adott korokban és társadalmakban a fogyatékos személyekre vonatkozó források hiánya azt jelenti, hogy nem tekintették őket a társadalom részének. Érdeemes megjegyezni, hogy az értelmi képességek mérése és vizsgálata fel sem merülhetett olyan korban vagy társadalomban, ahol az írás-olvasás vagy az alapvető matematikai ismeretek a társadalom jelentős része számára nem elérhető készségek és képességek voltak. Ugyanígy, a fizikai fogyatékoság bizonyos eseteiben is azt tapasztalhatjuk, hogy jelenlétüket természetesnek vehették, és csak a különösen kirívó esetekben vagy az

uralkodó réteg dokumentált történelmében jelennek meg. Mindez azt is jelenti, hogy a fogyatékoság történetének vizsgálatakor a rendelkezésre álló források erősen torzítanak.

VI.

Ahhoz, hogy a mítoszok hatásmechanizmusát jobban megértsük, végig kell gondolnunk, hogy félelmeink, illetve az embertársaink megsegítésére vonatkozó elképzeléseink miben gyökereznek. Meg kell vizsgálnunk, mitől és miért félünk vagy undorodunk a fogyatékos emberektől, hiszen sokszor nem tudatosul bennünk, vagy már nem emlékszünk arra, mi az oka a zsigeri ellenérzésnek, amit generációk óta hordozunk magunkban. Azt sem tudjuk, hogy az embertársaink megsegítésére, társadalmi befogadásukra vonatkozó elképzeléseink egy része mélyen gyökerező ösztönökből fakad, és az ezekre épülő – több évezrede belénk kódolt – érzések és elképzelések mentén alakul ki.

A fogyatékos emberek társadalmi befogadásáért küzdő szervezetek napi szinten tapasztalják, hogy eredményeik és szemléletváltást elősegítő programjaik ellenére a fogyatékos emberekkel szembeni társadalmi ellenérzés újratermelődik, a szemléletváltásért tett erőfeszítéseik láthatatlan falakba ütköznek. Elképzelhető, hogy a felvilágosító, érzékenyítő tevékenységek logikai érvei és érzelmi mechanizmusai érintetlenül hagyják az emberi hiedelmek ősi rétegét, amit a mítoszok és közös mesekincsünk által generációk óta átadott tudás vagy az emberi viselkedés legmélyén

megbúvó ösztönök irányítanak. Van olyan pszichológiai vagy egyéb modellünk, ami alátámasztaná, hogy az ember döntéseiben és cselekedeteiben van egy éles határvonal a tudatos, logikai úton befolyásolható tevékenységek és a hiedelmek által irányított rész között?

Simon Sinek *Kezdd a miérttel* ^[4] című könyvében ír arról, miért nem lehet az embereket meggyőzni érvekkel olyan kérdésekben, amelyekben erkölcsi vagy viselkedési döntéseket hoznak, illetve azt vizsgálja, miért hatékonyabbak az emberek belső hitére, hiedelmeire apelláló üzenetek a racionális érvelésnél vagy a táblázatokkal és kimutatásokkal és tényekkel alátámasztott prezentációknál. Neurológiai kutatások eredményeire támaszkodva állítja, hogy mindez az agy biológiájából következik. Az agykéreg, az agy külső része felelős racionális és elemző gondolkodásunkért, valamint a beszédért, míg a limbikus rendszer az érzéseinkért (mint a bizalom és a hűség), a viselkedésünkért és a döntéshozatalunkért.

Szepes Erika idézi ^[5] Platón fiatalkori dialógusát, s benne a mítosz (műthosz) és a logosz szembeállítását. A mítosz reflexiók nélküli elmesélése valaminek, pusztán elbeszélés, amelyet nem kísér bizonyítás, míg a logosz az érvelés, a filozófiai értékelés, értelemmel megvilágított és megvilágítani képes beszéd. Összevetve Platón fogalmi meghatározását Simon Sinek neurológiai alapú érvelésével, azt látjuk: sokkal nagyobb az esélye, hogy a mítosz, ami az eredeti ősi cselekedetet csupán elmeséli, de nem magyarázza, nyomot hagy a limbikus rendszerben.

a legősibb ösztönök

Az agykéreg és a limbikus rendszer alatt található az agy legősibb rétege, amit hüllőagynak vagy krokodilagynak hívunk. Ez felel a környezeti ingerekre adott ösztönös reakciókért. A lehetséges reakciókat két tényező határozza meg, amelyek segítenek eldönteni a túléléshez szükséges stratégiát. Az első, hogy velünk egyazon vagy nem egy fajtából származik az inger forrása. Ha a szaga, formája, színe vagy mozgása alapján ezt eldöntöttük, jön a második kör: meg kell határozni, hogy ellenséges a viszony vagy sem. Eszerint jön létre az alapreakciók mátrixa. Ha az inger nem velünk egy fajba tartozó élőlényre utal, lehet préda vagy olyan ragadozó, aki elől nekünk kell menekülnünk, illetve lehet olyan

fajba tartozó, ami számunkra semleges. Ha a saját fajtársunk, lehet velünk azonos nemű, aki konkurens, akivel meg kell harcolni, vagy lehet ellentétes nemű, a fajfenntartás céljából potenciális partner, és lehet semleges, esetleg kölyök, aki védelemre szorul, vagy a saját genetikai állományunk továbbadása érdekében potenciális veszély, ezért elpusztítandó. A tényezők mentén hozott viselkedésminták a legősibb ösztönök. A hüllőagy döntéseit, vagyis az alapvető ösztöni reakciók kérdését vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a fogyatékoság észlelése nehézséget jelent az első kérdés megválaszolásában. Hiszen tapasztaljuk, hogy a saját fajtársunk, de viselkedése, kinézete, mozgása mégis eltérő. A másik tényező szempontjából a fogyatékoság újból összezavarhatja az alapvető reakcióinkat, hiszen kiszámíthatatlanságot és veszélyt jelent. A sérültség tettetése az állatvilágban sokszor elterelés, de sosem a saját fajtársakkal, csak a ragadozókkal szemben alkalmazott viselkedés. Ez azonban komplexebb szituatív jelzés, amit igazolnia kell több más ingernek is. Ha egy madár sérültnak tettet magát, akkor a közelben van egy ragadozó és egy tojásokat rejtő fészek, benne még röpképtelen fiókák. Fogyatékos embertársunk észlelése a hüllőagy számára rendszerhibaként jelenik meg, mert kihívás az azonnali ösztöni reakcióra. Az állatvilágból egyedül az ember képes arra, hogy az ösztöni ingereket, amelyekre nem tud ösztönös reakciót adni, érzelmekké, érzésekké, esetleg gondolatokká transzponálja. Ez az evolúciós lépés nagyban hozzájárult az emberré váláshoz, miközben részben következménye is annak.

Azt látjuk, hogy az ember – Arnold Gehlen kategóriáját használva – „mint világra nyitott és tökéletlen lény” határozható meg az alapvetően ösztöni reakciókat adó, a „világába zárt és tökéletes” állatvilággal szemben. Az ösztöni reakciók érzelmekké transzponálása olyan stratégiák kialakítását igényli, amelyekkel lehetséges az így szerzett tapasztalatok és tudás generációkon keresztül átadása. És itt visszatérünk arra, hogy az ember képes a genetikai transzgenerációs tudásátadásnál hosszabb távra kiterjedő módosításokra alkalmazására, mint amilyen a mítoszokban megjelenő tudás. Azt is látjuk, hogy a fogyatékosággal kapcsolatos ingerek feldolgozása nem egyértelmű, egyszerre ellenséges és barátságos reakciókat vált ki. Ha pedig ez igaz, a fogyatékosággal kapcsolatos mítoszokban a kétféle reakció nyomait kell felfedeznünk.

VII. A fogyatékoság mítoszai – a törődés mítosza

Ha a törődés sérült társunkkal a civilizáció első jele, a fogyatékos személyek ellátása olyan cselekedet, amit már az ősök is megcselekedtek, vagyis aminek ismétlése mindenképpen archaikus, mitikus tevékenység. Azt is látjuk, hogy a magasabb szervezetségi fokon álló társadalmakban ez a cselekedet az uralkodói vagy papi réteg feladata. A mitikus hagyomány máig tovább élő folytatása a jótékonyág, a társadalmi vagy gazdasági vezető réteg vagy az állam kiemelt szerepe a fogyatékos személyek ellátásában. A kisebb közösségekben, a népi kultúrában, a nomád vagy pásztornépeknél ez az eredeti cselekedet ismétlésére épülő rítus felfogható a közösség saját kultúrája részeként, civilizáltságának és gazdasági erejének, életképességének fokmérőjeként is, hiszen mutatja, hogy a közösség képes sérült tagjainak ellátására, életben tartására. Az ismeretek átadása a következő generáció számára szokásokban, hagyományokban, rítusokban jelenik meg. A fogyatékos személyek ellátása, vagy a hozzájuk kapcsolódó szabályozás igénye az ókor óta a nagyobb szervezetségű társadalmakban van jelen.

Úgy tűnik, a városállamokkal és templomgazdaságokkal együtt találkozunk a fogyatékosággal mint problémával. A magasabb szervezetségű, ezért nagyobb közösséget átfogó társadalmi berendezkedések esetében a mindenkori vezető réteg feladata és felelőssége a fogyatékos személyek ellátása. Ez a folyamat végighúzódik a történelmen, a fogyatékoság éppen aktuális megítélésétől vagy elfogatott társadalmi helyzetétől függetlenül. Talán csak nehezebb észrevenni, hiszen nincs fogalmi nyelvi keretünk, amivel vizsgálnánk. A fogyatékos személyekkel kapcsolatos cselekedetek

belesimulnak az általános jótékonyág keretébe, egy csoportba kerülnek a fogyatékosok az árvákkal, az özvegyekkel és a szegényekkel, szerencsétlenekkel. De a királyi vagy főúri udvari életnek ugyanúgy része a jótékonyág, mint ahogy a keresztény egyház számára is követendő (krisztusi példa) a jó cselekedet. Mindez máig követhető az egyházak szociális intézményfenntartó szerepkörében. Nemcsak a kereszténység, de minden jelentősebb világvallás előírásaiban megjelenik a jótékonyág. A reformáció nyomán a protestáns etika hagyományában vagy a viktoriánus Anglia társadalmi ethoszában egyéni és közösségi szinten újrafogalmazva jelenik meg a jó cselekedet erkölcsi igénye. A kialakuló és gazdaságilag mindjobban megerősödő polgárság körében is kiemelt helyen szerepel a jótékonyág. Nehéz nem ugyanezt a mintát felfedezni a híres emberek, művészek, sportolók (az új és legújabb kori társadalmi hősök és hírességek) jótékonykodásában vagy akár a vállalati adományozási kultúrában.

VIII. A kirekesztés mítosza

A fogyatékos emberekkel szembeni társadalmi kirekesztés és egyes viselkedésminták gyökereit megtaláljuk a mítoszokban, a rítusokban. Ha nem ismerjük fel fajtársainkat, vagyis az ösztöni reakció nem automatikus, ennek érzelmi áttétele a félelem, az undor vagy a harag és a gyűlölet lehet. Gyakran nem is értjük, nem tudjuk megmagyarázni ellenérzésünket, hogy miért érzünk félelmet vagy undort. Az emberi agy működésének szabályai szerint ilyenkor magyarázatot keresünk. Itt lép be a kognitív disszonancia, és a negatív érzést kiváltó személyben vagy jelenségben találjuk meg az indokot, így igazoljuk önmagunkat. 'Biztosan megérdemelte, hiszen mi csak úgy nem szoktunk senkit utálni, senkitől sem tartani vagy ismeretlenül negatívan megítélni.' A logikai folyamat eredménye, hogy érzéseink mitológia keretet kapnak, és ebben az általános, az ismeretlentől való félelmekkel együtt jelenik meg a fogyatékososság.

a halál attribútumai

Az analógiás gondolkodás könnyen megtalálja a nagyobb és félelmetesebb dolgot, aminek a fogyatékososság a mitikus megszemélyesítője. A mítoszban a megszemélyesítés nem egyedi,

hanem egy általános dolog élő személyiséggel felruházott szimbóluma a jelölt és a jelölő. A fogyatékoság így válik a halál szimbólumává, megszemélyesíti mindazt, ami a halálhoz köthető általános emberi félelem. A halál túl van a megismerhetőn, ezért is izgat és félünk tőle. A fogyatékoság egyes formái a halál attribútumait viselik. Hiszen a halottak nem látnak és mi sem látjuk őket, nem mozdulnak, nem hallanak és nem képesek gondolkodni. A halottakkal kapcsolatos viselkedés az emberi kultúra alapjai, legelső megnyilvánulásai. A temetkezési szertartások, a halottak visszatérését megakadályozó vagy a halottak jóindulatát elősegítő rítusok a mai napig meghatározóak. A halottak jóindulata és a halál állandó emlékeztető jelenléte a mítoszok egyik alappillére. A kozmoszá alakított káosz történetének, vagyis a meghódított, élővé tett terület folyamatos megújításának, a teremtés folyamatos megisméltésének mozzanata a mitikus létezés lényege. A káosz újra és újra eljön, újra meg újra szükség van a kozmoszá alakításra. A fogyatékos személyek jelenléte folyamatos figyelmeztetés a teremtés megisméltésnek szükségességére, így a ciklikus teremtésrítusokban (avatási ünnepek, királyi koronázások, termékenységrítusok, az év ciklikus megújítása) minden alkalommal megtalálhatóak a káosz eljövételének pillanatai. Ahhoz, hogy újratehermentsük a káoszból a kozmoszt, időlegesen a káosznak újra el kell jönnie. A bolondok napja, a betegek és a bűnbakok kiűzése ennek a folyamatnak a negatív, kirekesztő elemei, míg a jótékonyosság, a szegények és a fogyatékosok megetetése vagy megajándékozása azonos a halottak vagy a szellemek vendégül látásának rítusaival. A halál és a káosz megjelenése emlékeztet az idő megújítására. El kell jönnie, időlegesen át kell vennie az uralmat a világ felett, majd a rítus során a halált el kell űzni és meg kell békíteni. Néha mind a kettőre szükség van, néha hol az egyik, hol a másik elem válik hangsúlyosabbá.

A fogyatékos személyeknek ez a halálhoz, halottakhoz és a szellemvilághoz fűződő kapcsolata két következménnyel jár. A szellemvilág közvetítői lehetnek, amit számos törzsi mítosz és rítus támaszt alá: sámánként, álomlátóként jelennek meg. A fejlettebb társadalmi rendszerekben kialakuló, teljesebb mítoszokban pedig a bűn megtestesülése lesz a fogyatékoság. Ebben már a jelölt és jelölő összekapcsolásával bonyolultabb gondolat jelenik meg. A fogyatékoság összekapcsolódik a bűnnel. A fogyatékoság az ember bűnét, a szülők bűnét jeleníti meg, kézfogható fizikai

megnyilvánulása lesz a bűnök és a büntetésnek. Eredetileg nem az egyéni bűnösség elve érvényesül ebben, hanem a közösségi felelősség, a kollektív bűnösség. Az idő megújítására azért van szükség, mert a világban valami elromlott, és ezt csak a teremtés gesztusának megismétlésével lehet jóvá tenni. Ezért ezekben a kultuszokban a bűnbak a közösség bűneit veszi magára, és kiűzetése – bizonyos esetekben feláldozása – a közösség megváltásának, az újrakezdésnek az alapfeltétele.

A mitologikus magyarázatot alátámasztja, hogy a legtöbb ókori társadalomban gyakorlatilag engedélyezett a betegek kiűzése. Ez elsősorban a fertőző betegekre vonatkozik, vagyis az egészségügyi megfontolások alapján igazolható. A fogyatékos személyek jelentős része ezekben az esetekben nem érintett. A világ megújítását célzó rítusokban a fogyatékos személyek jelenléte sokkal egyértelműbben kimutatható, ez pedig igazolja, hogy a háttérben nem a fertőzésektől való félelem vagy egyéb egészségügyi megfontolások állnak, sokkal inkább a mitikus világnézetből adódó elképzelés.

A fogyatékoság ezekben a cselekvésekben nem fizikai vagy egészségügyi kérdés, mert egy mágikus világ szimbólum-rendszerében értelmezhető, ami társadalmi funkciókkal látja el a fogyatékos személyeket. A mitikus, mágikus világ felől nézve elfogadhatjuk Carl Friedrich von Weizsäcker filozófiai-antropológiai tézisét: „a fogyatékosoknak szüksége van a társadalomra. A társadalomnak szüksége van a fogyatékosokra”. **[6]**

1. M. Eliade: *Az örök visszatérés mítosza*. Fordította: Pásztor Péter. Európa, Budapest, 1998. 25. o. ↑
2. Orvos-Tóth Noémi: *Örkölt sors*. Kulcslyukkiadó, Budapest, 2018. 262. o. ↑
3. Tokarjev, Sz. A.: *Mitológiai enciklopédia I-II*. Fordította: Bárány György et al. Budapest, 1988. I. kötet 183-184 o. ↑
4. Fordította Garamvölgyi Andrea. HVG könyvek, Budapest, 2019. ↑
5. Szepes Erika: *A mítosz: egy fogalom jelentésváltozásai*, Eső, 2006/3-4. ↑
6. WEIZSÄCKER, C. F. VON (1977): *Der Garten des Menschlichen. Beiträge zur geschichtlichen Anthropologie*. München-Wien, Carl Hanser Verlag. 107. oldal ↑

kép | adobe.com